

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՓՈՐՁ ԺԵ. ԴԱՐԻ ԿԻՍԵՐԻՆ

ԱՂԱԽՆԻ Ա. ՈՒԹՈՒՋԵԱՆ

Կիրիլեան Հայկական պետականութեան կորստից յետոյ (1375), հայոց եկեղեցին անմիջապէս փորձում է զբաղեցնել հանգած պետականութեան դատարկ մնացած տեղը: Պետականութեան վերականգնման գաղափարը հետզհետէ դառնում է հայոց եկեղեցու իւրայատուկ գաղափարաբանութիւնը:

Եթէ ուշադրութեամբ քննենք ԺԳ.-ԺԵ. եւ աւելի ուշ դարերի հայկական ձեռագրաց լիշատակարաններն ու մանր ժամանակագրութիւնները, ապա յստակօրէն կը տեսնենք թէ ինչպիսի՛ հետեւողականութեամբ է արծարծուում պետականութեան վերականգնման գաղափարը եւ թէ պետականութեան բացակայութիւնը ինչպիսի՛ ողբալի կացութիւն է ստեղծել բովանդակ հայութեան համար: Ժամանակակիցներից մէկը խիստ դիպուկ է նկատել, թէ հայոց ազգը մնացել է անտէր, որ Հայկազուն տոհմի այգին այլեւս խաղող չի տալիս, որ այն վաղուց վերածուել է խոպանի ու այնտեղ փուշ է բուսնում, քանզի որբ է մնացել «ի հօրէ եւ ի մօրէ, այսինքն՝ ի թագաւորէ եւ ի հայրապետէ»¹:

Հայաստանի քաղաքական եւ եկեղեցական իշխանութիւնները վերականգնելու մտայնութիւնն իր ցայտուն արտայայտութիւնն է գտնում մանաւանդ Վասպուրականում եւ Տարօնում: Թերթելով Վասպուրականի հոգեւորականների ձեռքով գրուած լիշատակարանները, ստանում ենք այն տպաւորութիւնը, որ դրանցում հայ թագաւորական իշխանութեան գաղափարը նոյնանում է կաթողիկոսական իշխանութեան հետ: 1401ին Հիգանում գրուած մի լիշատակարանում կարդում ենք. «... զոր տէր Աստուածն իսրայէլի պահէ անխախտ, որ չսասանի՝ զաթոռ մերոյս հայրապետի եւ զմեր ազին թագաւորի... »²: Անշուշտ, լիշատակագրի համար նոյնացւում են հայոց հոգեւոր տիրոջ՝ կաթողիկոսի եւ հայոց թագաւորի անձնաւորութիւնները՝ բազմած նոյն աթոռին: Սա եզակի փաստ է: Մտացածին հայոց թագաւորի գաղափարը կրկնում է նաեւ այլ լիշատակարաններում: Այսպէս, 1431ին գրուած մի լիշատակարանում կարդում ենք. «զոր տէր աստուած իսրայէլի պահեսցէ անսասան զաթոռ հայրապետական եւ զթագաւորական մերոյ ազին

եւ բարձրացուցէ գեղջիւր Սիոնի ի մէջ Հայաստանեայց...»³ : 1458ին մի յիշատակագրող մաղթում է. «Տէր Աստուած... պահեսցէ անսասան զաթոռ հայրապետութեան եւ թագաւորական քրիստոսայղաւան»⁴ : Բազմաթիւ են այն յիշատակարանները, որոնց հեղինակները դիմելով Բարձրեալին խնդրում էին վերանորոգել «խափանեալ թագաւորութիւնն հայոց ազգի» եւ յոյս էին յայտնում թէ որեւիցէ մի պահ Աստուած վերստին կը նորոգէ «զթագաւորութիւն տառապեալ ազգիս հայոց»⁵ :

Ինչպէս տեսնում ենք, Հայաստանի քաղաքական իշխանութեան վերականգնման գաղափարը մոռացութեան մատնուած չէր: Եկեղեցական միջավայրում փայփայլում էր այն յոյսը, թէ աստուածային բարեխօսութեամբ եւ կամ որեւէ հզօր տիրակալի միջամտութեամբ ի վերջոյ այն կը կատարուի: Եւ պատահական չէ, որ հենց այս ժամանակ է, որ դարձեալ շրջանառութեան մէջ է դրւում ազատագրական վաղեմի լեգենդը:

Ասել՝ թէ հայկական պետականութեան վերականգնման գաղափարի կրողը միմիայն եկեղեցին էր, ճիշդ չի լինի: Պէտք է յիշել, որ հենց այս նոյն շրջանում է, որ տկարացած հայ աշխարհիկ աւատատիրութիւնը վերազգեստաւորուեց եւ, ինչպէս դիպուկ նկատում է Աշոտ Գ. Յովհաննիսեանը, «ասպետական գրահն ու սուրբ փոխեցին եկեղեցական փիրոնի եւ բուրվառի հետ եւ ծուարեցին իրենց եկեղեցական ազգակիցների փէշերի տակ»⁶ : Այսպէս վարուեցին Արծրունիները, Օրբելեանները, Պռոշեանները, Հասան-Ջալալեանները եւ էլի ուրիշ շատ տոհմեր: Նման ճանապարհներով ու միջոցներով է, որ հայ ազնուականութիւնը փորձում էր ապահովագրել իր ինքնապահուածութեան նիւթական աղբիւրները: Եւ ահա վերազգեստաւորուած ու եկեղեցական սքեմ հագած ազնուականութեան միջավայրում էր, որ առաւել վառ էր արտայայտուած պետականութեան վերականգնման գաղափարը: Սրա ցայտուն ու վառ օրինակն է ԺԵ. դարի Վէսերին Աղթամարում կատարուած փորձը:

Նշանակալից, սակայն հայ պատմագիտութեան մէջ արժանի ուշադրութեան չարժանացած այս փորձի քննական վերլուծութեանն է նուիրուած սոյն ուսումնասիրութիւնը:

Հենց սկզբից նշենք, որ այս իրադարձութեան գլխաւոր դերակատարներն են եղել Աղթամարի Ջաքարիա Գ. կաթողիկոսը (1434-1464) եւ նրա հովանաւորող կարա-կոյունլու թուրքմէն տիրակալ Ջհանշահը (1437-1467): Ջաքարիա կաթողիկոսը ժամանակի աչքի ընկնող եկեղեցական գործիչներից էր, իշխանատենչ ու անկասկած մտաւոր մեծ կարողութիւններով օժտուած մի անհատ: Ժամանակակիցը «սքանչելի մեծ իմաստասէր, քաջ եւ արի» է ան-

ւանում նրան, որն իբրեւ «պատուական հայրապետ, ուղղափառ, անբիծ ախոյեան եւ յաղթող, սրբասէր, աղքատասէր եւ ողորմած, եզակի էր բովանդակ Հայոց աշխարհում»։ Այս ջատագովական ներբողում մենք չենք ցանկանում տեսնել սոսկ սովորական դարձած, պատեհ եւ անպատեհ առիթներով յորջորջուող ինչ-որ բանաձեւ։ Այս դէպքում, «աքանչեւի»ն, «իմաստասէր»ն, ու «արի»ն համապատասխանում էին իրականութեանը։ Զաքարիա կաթողիկոսն այն եզակի հայ գործիչներից էր, որին ոչ միայն խորապէս յարգում էին ու գնահատում մահմետական տիրակալները, այլեւ հաշւի էին նստում նրա հետ։ Նա սոսկ եկեղեցական չէր, այլեւ հմուտ դիւանագէտ էր ու զինուորական։ Դեռեւ 1458ին, երբ վանի կառավարող Ղլիճ Ասլանը աւերում ու ոչնչացնում էր երկրամասը՝ նա անձամբ գնաց խոյ, ներկայացաւ Զհանշահին եւ համոզեց վերջինիս՝ արշաւելու աւարառուի վրայ, որը եւ տեղի ունեցաւ։ Դա երկրամասը փրկեց յետագայ աւերմունքներից, իսկ Զաքարիայի հեղինակութիւնը խիստ բարձրացաւ։ 1459ին, երբ ուշկանցի քրդերը Սէյիդ Ալու գլխաւորութեամբ արշաւեցին դէպի վանայ լճի ափերը եւ փորձեցին գրաւել Աղթամարը՝ Զաքարիա կաթողիկոսն իր տրամադրութեան ներքոյ գտնուող հայկական գործասերով հակահարուած տուեց քրդերին, գրաւեց նրանց լաստանաւերը եւ դուրս քշեց նրանց վանայ լճի առափնեայ շրջաններից։ Իսկ 1460ին, երբ Զհանշահը դէպի խորասան կատարած մեծ ու յաղթական արշաւանքից յետոյ վերադառնում էր Դաւրէժ, հեռատես ու դիւանագէտ Զաքարիան յաղթողին ընդառաջ գնաց շնորհաւորելու, «բազում ընծայիւք, զոր յոյժ սիրով ընկալաւ արքայն արքայից Զհանշահ փաթշահն եւ դշխոյն Բէկում խաթուն եւ պատուեալ մեծարեցին գնա»⁸։ Այս բոլորից յետոյ միայն հասկանալի է դառնում, թէ ինչու էր Զհանշահը հովանաւորում Աղթամարի հովուապետին։ Ինքը՝ Զաքարիան աւելի մեծ ակնկալիքներ ունէր թուրքմէն տիրակալից։ Նա վաղուց եւեթ տեսնում էր վերջինիս օգնութեամբ գրաւել հայոց ընդհանրական կաթողիկոսի գահը։ Տեղին է նշել, որ արեւելեան վարդապետերը եւ մասնաւորապէս՝ Թովմա Մեծոփեցին, Ժամանակին (1439-1440), երբ բարձրացուեց կաթողիկոսական աթոռը Սսից Էջմիածին տեղափոխելու հարցը, մեծ ջանքեր թափեցին Զաքարիա կաթողիկոսին իրենց կողմը գրաւելու համար։ Հենց ինքը՝ Թովմա Մեծոփեցին էր, որ բանակցում էր Զաքարիայի հետ եւ, ինչպէս գրում է Մաղաքիա արք. Օրմանեանը, «յաջողեցաւ Զաքարիան ալ իր կողմը շահիլ, եւ Սիւնեցի ու վասպուրականցի վարդապետերուն գործակից ընել Աղթամարցիներն ալ, անշուշտ Զաքարիայի աչքին ցոլացնելով,

Աղթամարէ Էջմիածին անցնելու հնարաւորութիւնը⁹: Հետեւաբար, Զաքարիայի ակնկալութիւններն ունէին նախահիմք: Սակայն, 1441ին Վաղարշապատի ազգային-եկեղեցական ժողովի նախապատրաստական փուլում եւ հենց ժողովի ժամանակ Զաքարիա կաթողիկոսի թեկնածութիւնը մերժուեց: Այս հարցում յատկապէս անհաշտ դիրք գրաւեցին Արարատեան եւ Սիւնեաց եպիսկոպոսները, մասնաւորապէս Տաթևի համալսարանի աշակերտութիւնը, որը չէր ցանկանում, «այդչափ բարձրացած տեսնել Աղթամարի բաժանեալ աթոռը, որ մինչեւ իսկ իր վրան ալ իշխէ»¹⁰: Հենց սրանով պէտք է բացատրել Զաքարիայի բացակայութիւնը ժողովում, թէեւ իրեն ենթակայ ութ վարդապետեր՝ Աւետիս վարդապետ Սուրբիսաչեցու գլխաւորութեամբ, յատուկ թղթով յայտարարեցին, թէ միաբանում են Վաղարշապատի ժողովին: Անշուշտ, նրանք նման պատասխանատու յայտարարութիւն կարող էին անել միայն Զաքարիա կաթողիկոսի գիտութեամբ ու յանձնարարութեամբ: Ահա թէ ինչու նա թէեւ վիրաւորուեց, սակայն չընդդիմացաւ Կիրակոս Վիրապեցու կաթողիկոս ընտրութեանը, մանաւանդ՝ վերջինս Աղթամարի հին միաբաններից էր եւ բարեացակամ դիրքորոշում ունէր իր աթոռի նկատմամբ: Սակայն Սիւնեաց խմբաւորման ջանքերով, Կիրակոս Վիրապեցու անակնկալ արտաքսուելուց յետոյ (1443), Զաքարիան դարձեալ սկսեց կաթողիկոսական ընդհանրական գահ բարձրանալու յոյսեր փայփայել: Եւ այժմ, երբ նա վայելում էր Զհանշահի անվերապահ վստահութիւնը, յարմար պահ էր իրականութիւն դարձնելու իր հին երազանքը: Բոլոր դէպքերում վերոնշեալ 1460ի տեսակցութիւնից յետոյ է, որ երբ «արքայն արքայից Զհանշահ փաթշահն եւ Դշխոյն Բէկում խաթուն»ն, յուժ սիրով ընդունեցին նրան, Զաքարիան վերջապէս յանդգնեց իր համար խնդրել Ս. Էջմիածինի աթոռը¹¹: Զհանշահը, որ խիստ դժգոհ էր Գրիգոր Ժ. Մակունցի Զալաբեկեանց կաթողիկոսից՝ (երեւի հարկերի վճարման յապաղման համար), կարգադրեց Զաքարիային հռչակել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Ժամանակակիցն այսպէս է նկարագրում այս յուժ լիշարժան իրադարձութիւնը. «Զհանշահ փառշահն եւ դշխոյն Բէկում խաթունն... ետուն նմա խլայ (պատուոյ զգեստ - Ա. Ու.) եւ պարգեւ զԱջ սուրբ Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի. եւ զպատիւ պատրիարքութեան: Որոյ առաջնորդութեամբն Աստուծոյ եւ կամաւ սուրբ Լուսաւորչին եւ հրամանաւ փառշահին, եկեալ յաստաւածարեալ եւ յաստաւածանկար սուրբ Գրիգորաշէն եւ երկնահանգէտ կաթողիկէ սուրբ Էջմիածինն, յառաքելաշնորհ աթոռ սրբոյն Գրիգորի, եւ նստաւ ինքնակալ պատրիարք ընդհանուր ամենայն

քրիստոնէական ազգի, որք են ընդ ամենայն ոլորտս տիեզերաց, եւ արարեալ զաշխարհ ամենայն լինիլ մի հօտ եւ մի հովիւ»¹²: Այսպիսով, օգտուելով Ջհանշահի բարեհաճութիւնից՝ նրա աջակցութեամբ 1460ի աշնանը Ջաքարիան հռչակուեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Դէպքերին ականատես թովմա Մեծոփեցին ստիպուած է խոստովանել, որ շահը հաւանելով Ջաքարիային, նրան տուեց «զԱջն Լուսաւորչին մերոյ Ս. Գրիգորի եւ զպատիւ պատրիարքութեան ամենայն Հայոց»¹³: Իսկ յիշատակագիր Ստեփանոս Արծկեցի աբեղան ուղղակի շեշտում է, թէ Ջաքարիան, «յայսմ ամի տիրեաց էջմիածնին եւ Լուսաւորչի սուրբ Աջոյն»¹⁴ (ընդգծումը մերն է - Ա. Ու.): Այսինքն՝ շեշտուել է այն իրողութիւնը, որ Ջաքարիան ոչ թէ ընտրուել է, այլ օտար բռնակալի հաճութեամբ է տիրել կաթողիկոսական գահին: Մինչդեռ մէկ այլ վասպուրականցի յիշատակագիր ցնծութեամբ արձանագրելով այս ակտը, փորձում է իր ժամանակակիցներին համոզել, թէ դա տեղի ունեցաւ աստուածային միջամտութեան շնորհիւ. «Ջաքարիան աստուածատուր զօրութեամբ տիրեաց երկու աթոռացն՝ էջմիածնի եւ Աղթամարայ»¹⁵: Թէ որքան համոզիչ է հնչում աստուածային միջամտութեան հանգամանքը՝ դժուար է ասել: Սակայն այն փաստը, որ Ջաքարիան էջմիածնի գահ է բարձրացել «հրամանաւ փատրիշահին» չեն կարողանում թաքցնել անգամ համակիր ժամանակակիցները: Որքան էլ Ջաքարիան առաջնորդոււմ էր նեղ, անձնական ու խմբակային դրդապատճառներով, պէտք է շեշտել զոյգ աթոռների միաւորման դրական նշանակութիւնը պետականութիւնից զրկուած հայ ժողովրդի կեանքում: Դառնալով ընդհանրական կաթողիկոս՝ Ջաքարիան սկսում է միջամտել նաեւ երկրի քաղաքական կեանքին, կատարել կենտրոնական աշխարհիկ իշխանութեան խիստ պատասխանատու յանձնարարութիւնները: Դրանցից մէկի խիստ յաջող ընթացքը վկայում է նրա վճռականութեան ու քաղաքական աննկուն կեցուածքի մասին: Որպէս շահի վստահուած անձ ու քաղաքական բանազնաց, 1461ի կէսերին նորընծայ կաթողիկոսը հաշտութեան բանակցութիւններ էր վարում Բաղէշի ապստամբ էմիր Շարաֆի հետ: Սա հրաժարուել էր հարկեր վճարել կենտրոնական իշխանութեանը եւ սկսել էր կողոպտել շրջակայքի հայկական բնակավայրերը: Ջայրացած շահը, «բարկութեամբ առաքեաց Դ(4) զաւարագլուխս երկոտասան հազար հեծելազօրօք ի վրայ քաղաքին Խըլթա եւ զնացեալ՝ աւերեալ քանդեցին զնա եւ բազում աւար ի մի ժողովեալ՝ նստան ի վրայ բերդին»¹⁶: Անշուշտ, այս ամէնից առաւել տուժում էր խաղաղ հայ բնակչութիւնը, որին նորանոր աղէտներից, արիւնահեղութիւնից ու կոտորածներից ազատելու

նպատակով էր, որ Զաքարիա կաթողիկոսը ստանձնել էր ակամայ դիւանագէտի այս խիստ վտանգաւոր առաքելութիւնը: Զաքարիա կաթողիկոսի միջամտութեան շնորհիւ կողմերը հաշտուեցին եւ Բաղէշի տիրակալը շարունակեց վճարել սահմանուած հարկերը եւ, որ ամէնակարեւորն է, «արար խաղաղութիւն ի մէջ նոցա (այսինքն՝ էմիրի եւ շահի - Ա. Ու.), ազատեաց զամենայն խառնիճաղանձ ժողովուրդն զՀայ եւ զՏաճիկ ի ձեռաց անօրինաց եւ ի դառն գերութենէ»¹⁷: Շուրջ երկու ամիս տեւեցին այս բանակցութիւնները, իսկ 1461ի Յունիսին Զաքարիան վերադարձաւ էջմիածին եւ ձեռնամուխ եղաւ Մայր Աթոռի տնտեսական վիճակի բարելաւման աշխատանքներին: Մասնաւորապէս յայտնի է, որ նա վճարել է Աթոռի բազում հարկերը. «հատուց զպարտս բոլորովին»¹⁸: Սակայն ընդդիմադիր ուժերը եւ յատկապէս Գրիգոր Ժ. Զալաբեկեանց կաթողիկոսն ու իր համակիրները չէին կարող հանդուրժել Զաքարիայի կաթողիկոսութիւնը, քանզի նախորդն էր «հայրապետութեան օրինաւոր աթոռակալ ճանաչուած անձը: Ոչ մի ժողով եւ ոչ մի օրինական վճիռ չէր որոշած անոր դադարումը, եւ ոչ ալ ինքն կամովին հրաժարած էր պաշտօնէն»¹⁹: Ահա թէ ինչու, երբ Զաքարիայի հովանաւորող Ջհանշահը՝ Հայաստանի եւ յարակից շրջանների կառավարումը յանձնելով իր Հասան Ալի որդուն, հեռացաւ Արեւելք, թագաժառանգը «նեղութեամբ հարախօսաց ոմանց»²⁰, սկսեց հալածել նորընծայ կաթողիկոսին եւ պահանջեց վիթխարի հարկեր վճարել: Ստեղծուած իրադրութեան պայմաններում Զաքարիան բարւօք համարեց վերադառնալ Աղթամար: 1461ի Նոյեմբերին նա ծալտուած ու ծածուկ հեռացաւ էջմիածնից՝ իր հետ վերցնելով ընդհանրական կաթողիկոսի խորհրդանշան համարուող «զԱջն սուրբ Լուսաւորչին հանդերձ այլ սպասիւք»²¹ եւ Աղթամար հասաւ Դեկտեմբերի 11ին: Զաքարիան շատ չվշտացաւ պարագաների այս փոփոխմամբ, քանզի նա, եւ ժամանակակից լիշաւակագիրները նոյնպէս, շարունակում էին իրեն յորջորջել որպէս Ամենայն Հայոց կաթողիկոս²², մասնաւոր ու ձեռքին ունէր այդ տիտղոսի առարկայական ապացոյցը՝ Սուրբ Աջը: Ահա թէ ինչու նա շարունակում է նոյն գործուն մասնակցութիւնը ցուցաբերել երկրի ու ժողովրդի հասարակական-քաղաքական կեանքում: Դեռ աւելին, նա հետամուտ էր եկեղեցական վերամիաւորման ճանապարհով աթոռանիստ հռչակել Աղթամարը: Չէ՞ որ այստեղ էին գտնուում հայրապետական սուրբ նշանները, որոնք իրաւունք էին տալիս գերադաս լինել միւս բոլոր աթոռների նկատմամբ: Բացի այդ, Զաքարիայի համար Աղթամարը առաջին աթոռանիստ հռչակելը ինքնանպատակ չէր: Եկեղեցական միութե-

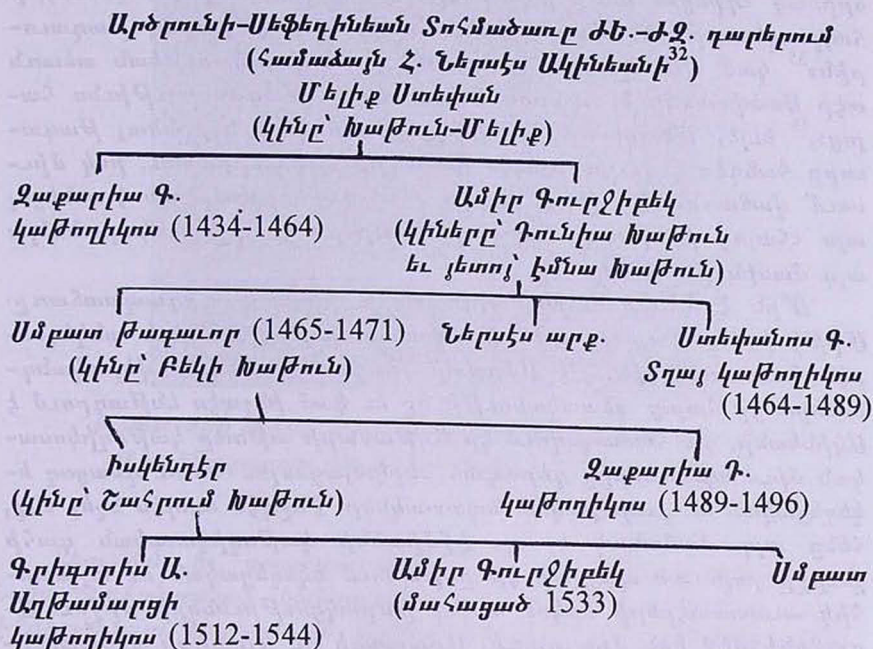
Թեան միջոցով նա երազում էր նաեւ ժողովրդի քաղաքական մի-
 ութեան մասին: Զաքարիան փորձում էր ժամանակակիցների մէջ
 ներշնչել այն պատրանքը, թէ Վասպուրականը ոչ միայն հայոց
 հոգեւոր, այլեւ քաղաքական իղձերի իրագործման կենտրոնն է:
 Քանզի միմիայն այստեղ էին պահպանուել հայոց հինաւուրց թա-
 գաւորների շառաւիղները՝ յանձինս իր տոհմակիցների: Սա սոսկ
 սնափառութիւն չէր. նման մտայնութիւնն ունէր պատմական որո-
 շակի հենք: Վասպուրականի Արծրունեաց թագաւորութեան ան-
 կումից յետոյ այս տան ներկայացուցիչները սեփականացրեցին
 Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը, որը ԺԳ. դարի 20ականներին
 որպէս օժիտ անցել էր Հայոց Սեֆեդին իշխանին²³: Սա ոչ միայն
 հիմք դրեց Արծրունեաց-Սեֆեդիներէն իշխանական ընտանիքին,
 այլեւ դարձաւ Աղթամարի կաթողիկոսական հարստութեան նա-
 խահայրը: Պատահական չէ, որ ինքը՝ Զաքարիա կաթողիկոսն ի-
 րեն համարում էր «յազգէն Գագկայ թագաւորին»²⁴: Ժամանակա-
 կիցներից շատերը եւս համոզուած էին, որ նա «էր յարմատոյ եւ ի
 ցեղէն մեծ թագաւորին Գագկայ»²⁵: Իսկ մէկ ուրիշն էլ հաւաստում
 է. «էր թագաւորազն ի թոռնաց և շառաւիղէ արքային Գագկայ»²⁶:
 Եւ ահա Զաքարիան փորձում է իրականութիւն դարձնել շատ ա-
 ւելի կարեւոր մի երազանք, քան ընդհանրական կաթողիկոսական
 գահն ստանալն էր: 1463-1464ին նա բանակցութիւններ էր վա-
 րում Զհանշահի հետ՝ Վասպուրականի հայկական թագաւորութիւ-
 նը վերականգնելու հարցի շուրջ: Յաւոք, մեզ յայտնի չեն այդ
 բանակցութիւնների մանրամասները եւ առայժմ ստիպուած ենք
 բաւարարուել լոկ միայն կռահումներով: Առաջնային ու կարեւոր
 էր նաեւ գահի յաւակնորդի հարցը: Առարկայօրէն ու՞մ նկատի ու-
 նէր Զաքարիան որպէս հայոց գահի հնարաւոր թեկնածու՝ երբ
 արծարծում էր այսքան յուժ կարեւոր մի խնդիր: Աներկբայօրէն
 թեկնածուն պէտք է լինէր մերձաւոր ազգականներից որեւէ մէկը,
 ոչ միայն, «ի թագաւորաց զարմէ», այլեւ օժտուած ու յարգանքի
 արժանի մէկը: Յիշատակարանների սուղ տուեալներից հնարաւոր
 է մօտաւոր ճշդութեամբ պարզել Զաքարիայի տոհմածաւը, որը
 եւ արել է Հ. Ներսէս Ակիւնեանը²⁷: Պարզում է, որ մեզ հետաքրք-
 րող պահին ապրում եւ գործում էին կաթողիկոսի եղբօր՝ Գուրջի-
 բեկի երեք որդիները: Նրանցից երկուսը՝ Ներսէսն ու Ստեփանոսը
 բարձրաստիճան հոգեւորականներ էին, հետեւաբար յաւակնորդ
 լինել չէին կարող: Երրորդը «պարոն» Սմբատն էր, արդէն ամուս-
 նացած (կնոջն անուանում էին Բեկի խաթուն) ու զոյգ երեխանե-
 րի հայր մի անձնաւորութիւն: Սմբատ Սեֆեդիներէնի մասին կեն-
 սագրական արժէքաւոր տեղեկութիւններ են պարունակում 1465ին

գրուած «ճառընտիր», ժողովածուի զոյգ յիշատակարանները: Թու-
մա գրիչը խնդրում է յիշել գրքի պատուիրատուներին եւ «մանա-
ւանդ ստացող սուրբ գրոյս զպարոն Սմբատն, եւ զծնողսն իւր զա-
միր Գուռշիբէկն եւ զԴունիա-Խաթունն, եւ զհաւրեղբայրն զտէր
Ջաքարիա կաթողիկոսն, զկենակիցն Սմբատայ զԲեկի-Խաթունն,
եւ զնախնիքն ամենայնի...»: Եւ երկրորդ յիշատակարանը՝ «Ողոր-
մած Աստուած Յիսուս Քրիստոս, ողորմեա ամենայն հաւատացեալ
քրիստոնէից, եւս առաւել ստացողի սուրբ գրոցս Սմբատ թագա-
ւորին, եւ ծնաւդաց նորին՝ պարոն Գուռշիբէկին եւ Դունեա-Խա-
թունին, եւ հաւրեղբաւրն տէր Ջաքարիա կաթողիկոսին եւ կենակ-
ցին Բեկի-Խաթունին, եւ քուերն Խանում-Խաթունին, եւ նախնեաց
ամենայնի»²⁸: Յաւօք, նրա մասին այլ տուեալներ մեզ չայտնի չեն²⁹:
Չգիտենք ո՛չ տարիքը, ո՛չ զբաղմունքը եւ ո՛չ էլ այլ մանրամաս-
ներ, թէեւ կարող ենք ինչ-ինչ բաներ կուսել: Ահա նրա թեկնա-
ծութիւնն է, որ կաթողիկոսը ներկայացրեց շահին:

Սակայն, Ջաքարիային վիճակուած չէր տեսնել իր փայփայած
երազանքի իրականութիւն դառնալը: Մեզ անյայտ է, թէ ինչ հան-
գամանքների բերումով նա դարձեալ վերադարձել էր էջմիածին
(իհարկէ, առանց Սրբ. Աջի), որտեղ էլ 1464ին, ինչպէս տրտմու-
թեամբ արձանագրում է ժամանակագիրը, «նեմք եւ չարախօս ան-
ձինք» նրան թունաւորելով սպաննեցին³⁰: Սակայն կաթողիկոսի ա-
նակնկալ մահը չխանգարեց նրա մեծ ծրագրի իրականացմանը:

Նորընտիր կաթողիկոս Ստեփանոս Գ. Տղան (1464-1489), որն,
ի դէպ, Ջաքարիայի եղբորորդին էր եւ գահի յաւակնորդի հարա-
զատ եղբայրը, ոչ միայն քաջատեղեակ էր հանգուցեալ հայրապե-
տի ծրագրերին, այլեւ նրա անմիջական աջակիցն էր ու խորհր-
դականը: Կաթողիկոս օծուելուց անմիջապէս յետոյ, Ստեփանոս Դ-ն
շտապեց իրականութիւն դարձնել Ջահնշահից արդէն ձեռք բերած
համաձայնութիւնը եւ 1465ի սկզբներին Աղթամարի Սրբ. Խաչ
Մայր եկեղեցում մեծ հանդիսաւորութեամբ եղբօրն օծեց հայոց
թագաւոր. «Եւ յայնժամ, - ցնծութեամբ գրում է ժամանակագիրը, -
օծեցին զպարոն Սմբատ թագաւոր ըստ նախնեաց իւրոց Գագկայ,
զի ի վաղուց անտի ազգս Հայոց չէր տեսեալ թագաւոր: Փրկիչն
մեր Քրիստոս զօրացուցէ զնա եւ բարձրացուցէ զաթոռ իշխա-
նութեան մերոյ»³¹: Սմբատի օծման հետ աղերսուած որոշ մանրա-
մասներ է մեզ հաղորդում Մաշտոցեան Մատենադարանում պահ-
ւող թիւ 5702 ձեռագիրը, որը «եպիսկոպոսի եւ կաթողիկոսի ձեռ-
նադրութեան եւ թագաւորի օծման Մաշտոց» է՝ գրուած Աղթամա-
րում Ստեփանոս կաթողիկոսի եղբայր, Ներսէս եպիսկոպոս գրչի
կողմից 1471ին, այսինքն՝ դէպքերից ընդամենը վեց տարի անց:

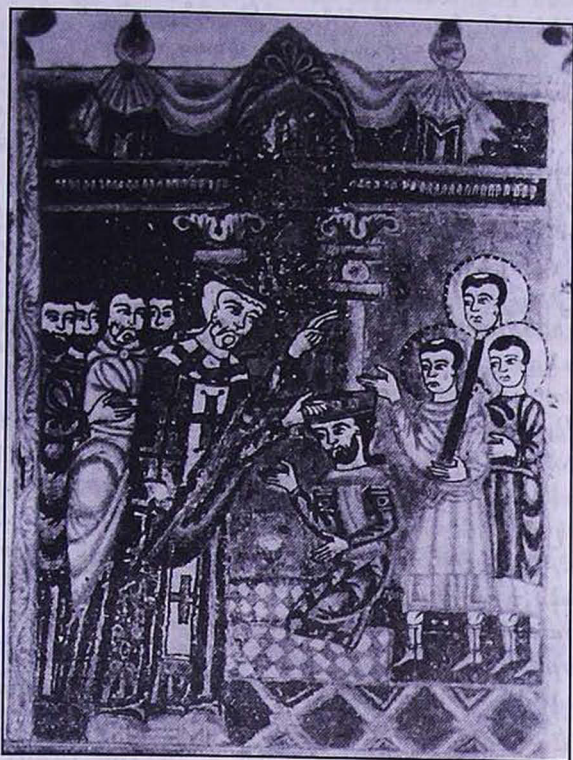
Ձեռագրի 212բ էջում պատկերուած է թագաւորի օծման արարողութիւնը: Կենտրոնում Ստեփանոս կաթողիկոսի եւ Սմբատ թագաւորի պատկերներն են: Կաթողիկոսը թագադրում է Սմբատին, որը չոգել է եւ գլուխը թեթեւ խոնարհել: Թագաւորից աջ պատկերուած են երեք սրբեր, իսկ ձախից՝ կաթողիկոսին ընկերակցող մի խումբ հոգեւորականներ: Եթէ վստահենք ձեռագրի նկարիչ Կարապետ ծաղկողի դիտողականութեանը եւ մի պահ ենթադրենք, որ նա հարազատօրէն է վերարտադրել թագաւորի պատկերը, ապա կարող ենք ընդհանուր գծերով ներկայացնել Սմբատ թագաւորին: Սա ոչ շատ երիտասարդ, գեղեցկատեսիլ մէկն է, որ կրում է թանկարժէք քարերով զարդարուած հագուստ եւ աղամանդակու թագ:

Այսպիսով, 1465ին Աղթամարում տեղի ունեցաւ յուժ կարեւոր մի քաղաքական ակտ: Անշուշտ, մենք հեռու ենք այն մտքից, թէ հենց այս ակտով, հենց այս ժամանակ վերականգնուեց հայկական պետականութիւնը: Իրենք՝ ժամանակակիցներն էլ էին հասկանում, որ սա լոկ փորձ էր, արտայայտութիւն: ԺԵ. դարում, «թագաւորական տուն» եւ «թագաւոր» հասկացութիւններն այլեւս չեն ունեցել

այն նշանակութիւնը, ինչ առաջներում՝ ասենք Արծրունեաց ու Բագրատունեաց պատմաշրջաններում (Ժ.-ԺԱ. դդ.): Ինչպէս ճիշդ նկատուել է, այդ ձեւական անուանում էր սոսկ, որ պահպանում էր շահագրգիռ խաւերի եւ ժողովրդի մէջ հայերի անկախութեան երազանքներին բաւարարութիւն տալու համար³³: Զէ՞ որ շատ վաղուց Աղթամարի կաթողիկոսական աթոռը համարւում էր նաեւ «թագաւորական աթոռ»³⁴: Սմբատի արքայ անուանումը աւելի հոգեբանական, ազգային ինքնագիտակցութեան նշանակութիւն ունէր, քան պետական որեւէ իմաստ: Ժիշդ է, 1465-1471ի ինն ձեռագրերում Սմբատը չիշատակւում է իբրեւ թագաւոր, սակայն բացառութեամբ երկու դէպքի, մնացած եօթ դէպքերում նա չիշատակւում է միմիայն ժամանակագրական նշանակութեամբ, ինչպէս օրինակ՝ «գրեցաւ սա ի թվականիս Հայոց ի Զ եւ ի ԺԴ (1465), ի հայրապետութիւն տեառն Ստեփանոսի եւ ի Սմբատայ թագաւորին»³⁵ կամ «[Աւարտեցաւ]... (1466) ի հայրապետութեան տեառն տէր Ստեփանոսի եւ պարոն Սմբատայ, ի թագաւորութիւնս հայոց»³⁶ եւլն.: Մնացած երկու դէպքերից մէկում նորրնծայ թագաւորը հանդէս է գալիս որպէս ձեռագրի պատուիրատու, իսկ միւսում՝ վաճառող: Եւ վերջ: Ուրիշ ի՞նչ գործունէութիւն է ունեցել այս «հայոց թագաւոր Սմբատը»՝ անյայտ է, չիշատակարաններն այդ մասին լուծւում են:

Ո՞րն է 1465ի Աղթամարի ակտի իրական դրդապատճառը: Միթէ իրօք Զաքարիա եւ Ստեփանոս կաթողիկոսներն անկեղծօրէն հաւատում էին, թէ Սմբատի թագաւորութեամբ վերականգնուելու էր հայոց պետականութիւնը եւ կամ ինչպէս ենթադրւում է Ակինեանը, դա հետապնդում էր Աղթամարի աթոռը կաթողիկոսական միւս աթոռներից գերագահ ներկայացնելու հեռու գնացող եկեղեցական ու քաղաքական նպատակներ: Ինչպէս արդէն նշել ենք, հենց այդ ժամանակ է, որ էջմիածնի կաթողիկոսական գահի շուրջը լարուած պայքար էր ընթանում եկեղեցական ու աշխարհիկ աւատատէրերի երկու ուժեղ խմբակցութիւնների միջեւ: Առաջինի մէջ էին միաւորուել Արարատի ու Սիւնիքի մեծատունները, իսկ երկրորդի՝ Վասպուրականի: Անշուշտ, պատահական պէտք չէ համարել, որ հենց այս պահին, Սմբատի թագաւոր հռչակուելուց քիչ առաջ, Սեֆեդինեանները սկսեցին յիշել իրենց պանծալի արքայածնութիւնը եւ չիշատակագիրները մէկը միւսի ետեւից սկսեցին շնչտել Աղթամարի կաթողիկոսների «յազգէն եւ ի ցեղէն Գազկայ» սերուելը: Կասկած չկայ, որ այդ չիշատակագիրները քաղաքական պատուէր էին կատարում, որ նրանց յանձնարարուած էր նախապէս:

*Թագաւորի օծման արարողութիւն (Մաշտոցի անուան
Մատենադարան, ձեռագիր համար 5702, էջ 212բ):*

Տեսական ու գաղափարական հող էր նախապատրաստում նախ ընդհանրական կաթողիկոսական գահը գրաւելու եւ ապա էջմիածնի ու Աղթամարի կաթողիկոսական գոյգ աթոռները վերամիաւորելու ուղղութեամբ: Ահա թէ ինչու էր անհրաժեշտ Սմբատի խաղաքարտը: Աղթամարը միանգամից առանձնանում էր բոլորից. նա միանգամից յայտնում է ամենայն ուշադրութեան կենտրոնում, քանզի հայոց նորընծայ Թագաւորի նստավայրն էր:

Բոլոր դէպքերում, որքան էլ Սմբատի Թագաւորութիւնը համահայկական բովանդակութիւն չունէր եւ չէր էլ կարող ունենալ, որքան էլ այն հետապնդում էր ինչ-ինչ եկեղեցական ու քաղաքական նպատակներ, անսոցի եւ որոշ ուսումնասիրողների ուղղակի յիշաչար, անգամ թշնամական վերաբերմունքը Ջաջարիա կաթո-

ղիկոսի այս գաղափարի ու Սմբատ թագաւորի անձի նկատմամբ: Դեռեւս Ակինեանն էր, որ Սմբատին անուանում էր «խաղալիք թագաւոր»³⁷, Յովհաննիսեանը՝ «դիւանագիտական խրտուխլակ»³⁸, Խաչիկեանը՝ «քաղաքական խրտուխլակ»³⁹, «բարեմասնութիւններէից գուրկ մի անձնաւորութիւն»⁴⁰, Կիրակոսեանը՝ «օրապակաս թագաւոր»⁴¹ եւլն. եւլն.: Յատկապէս տարակուսելի է Խաչիկեանի պնդումը՝ Սմբատի իբր, «բարեմասնութիւններէից գուրկ մի անձնաւորութիւն» լինելու, վերաբերեալ: Որտեղի՞ց է գալիս նման պնդումը, մնում է անյայտ: Զէ՞ որ Սմբատի մասին բոլոր լիշատակարանները նման պնդման հիմք չեն տալիս: Եւ երկրորդ՝ ուսումնասիրողներէից շատերը ծաղրելով Սմբատի «օրապակաս թագաւորութիւնը», գրում են, թէ այն դուրս չեկաւ Աղթամարի սահմաններէից եւ գոյատեւելով մէկ-երկու տարի՝ մինչեւ Զհանշահի մահը (1467), ընդմիշտ մոռացուեց: Նման տեսակէտերը, մեղմ ասած, թիւրիմացութիւն են: Նախ Սմբատին որպէս հայոց թագաւոր լիշատակում են ոչ միայն Աղթամարի լիշատակագիրները, այլեւ բաւականին հեռու գտնուող գրիչները: Օրինակ՝ Մոկաց գաւառի Բռնաշէն գիւղում գրիչ Մխիթարը եւ նոյն գաւառի փասաւանք գիւղում գրիչ Խարայէլը 1466ին լիշատակում են հայոց թագաւոր Սմբատին՝⁴² փաստ, որ ինքնին շատ յատկանշական է ու կարեւոր: Երկրորդ՝ Սմբատի թէկուզ եւ ձեւական թագաւորութիւնը Զհանշահի մահով վերջ չգտաւ, ինչպէս պնդում է Յովհաննիսեանը՝⁴³ եւ նրան երկրորդելով՝ Վարդանեանը: Յիշատակարաններէից մէկում, որը վերաբերում է 1471ին (գրիչ Ներսէս եպիսկոպոս), նշում է, որ այն գրուել է «... ի հայրապետութեան սորին տեառն Ստեփանոսի, եւ ի նոր թագաւորիս մեր պարոն Սմբատի»⁴⁵: Սա յստակօրէն փաստում է այն իրողութիւնը, որ Սմբատի թագաւորութիւնը գոյատեւել է մինչեւ 1471 եւ ոչ թէ 1467: Ելնելով այն իրողութիւնից, որ նոյն 1471ին Աղթամարում գրուած Մաշտոցի լիշատակարանում գրիչ Հայրապետը, որն ի դէպ Սմբատ Սեֆեդինեանի զարմիկն էր (մօրաքրոջ որդին), ժամանակը նշելիս լիշատակում է միայն «ի հայրապետութեան տեառն Ստեփանոսի» եւ լռութեան մատնում թագաւորի անունը, մեզ ենթադրել է տալիս, որ հենց այդ թուականին էլ Սմբատը մահացել է եւ կամ զրկուել գահից՝: Եւ վերջապէս երրորդ՝ Սմբատ Սեֆեդինեանի անունը անմիջապէս չմոռացուեց, ինչպէս գտնում են ոմանք: Նրա լիշատակը դեռեւս շատ երկար պահպանւում էր Վասպուրականում: Ապացոյց կարող է ծառայել Ակինեանի կողմից չըջանառութեան դրուած մի լիշատակարան, որը դուրս է մնացել ուսումնասիրողների ուշադրութիւնից: Գրիչ Մարգարէ

Արճիշեցին 1543ին գրած Սաղմոսարանում խօսելով բանաստեղծ, Աղթամարի կաթողիկոս Գրիգորիա Ա. Աղթամարցու մասին, նշում է, որ սոյն գիրքը յիշատակ է Գրիգորիաի ծնողներին, «եւ հաւուն (այսինքն՝ պապին - Ա. Ու.) իւրոյ Սմբատ Թագաւորին»⁴⁷:

Այսպիսով, Սմբատ Սեֆեդիներն մի կարճ պահ ժամանակակիցներին յիշեցրեց Վասպուրականի, ինչու էլ նաեւ բովանդակ Հայաստանի, անցեալի փառքերը: Եւ որքան էլ քիչ իրական էին Աղթամարի կաթողիկոսների երազները թագաւորական գայիսոնի մասին, այնուամենայնիւ դրանք եւս որոշակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում հայ ազատագրական մտքի պատմութեան տեսակէտից եւ ցուցանիշ են այն բանի, որ հայկական պետականութեան վերականգնման գաղափարը երբեք չի լքուել Հայաստանում ու մոռացուել:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Հ. Ղ. Մ. Արիւն, *Կամենից. Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Ռումինիոյ հաւատաւոր յաւերժացողք, Վենետիկ*, 1896, էջ 169:

² ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան, 1955, էջ 8:

³ Նոյն, էջ 412:

⁴ Թուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, կազմեց Երուսնդ Լալայեան, պրակ առաջին, Թիֆլիս, 1915, սիւնակ 428:

⁵ Արդ աղբիւրներից նշելի են յատկապէս՝ Ե. Լալայեան, *Հայ գրչագիրներ*, գիրք Բ., Թիֆլիս, 1897, էջ 278. Նոտարք հայոց, հաւաքեալ եւ ի լոյս ածեալ ձեռամբ Ղեւոնդ վարդապետի փրղայեմեան Տոբեցլոյ, Վարազալ վանուց վանականի, Կ. Պոլիս, 1888, էջ 208-209:

⁶ Ա. Գ. Թովհանիսեան, *Դրուագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան*, գիրք 1, Երեւան, 1957, էջ 455-456:

⁷ Փրղայեմեան, էջ 209. հմտ. Հ. Ներսէս վ. Ակինեան, *Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ*, պատմական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա, 1920, էջ 87:

⁸ Ակինեան, էջ 88:

⁹ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, *Ազգապատում*, հատ. Բ., Կ. Պոլիս, 1914, սիւնակ 2094:

¹⁰ Նոյն, սիւնակ 2112:

¹¹ ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն երկրորդ (1451-1480 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան, 1958, էջ 172:

¹² Աւաքել Դաւրիթեցի, *Գիրք պատմութեանց*, աշխատասիրութեամբ Լ. Ա. Խանլարեանի, Երեւան, 1990, էջ 331-332: Ինքը՝ Դաւրիթեցին, սոյն յիշատակարանը քաղել է մի ձեռագիր Թաւմաուրքից, որը գրուել էր «յամի թուականութեանս Հայոց ԶԺ (1461) ամին, լերկիրս Քաջբերունուց, ի քաղաքս Արճէշ» (Նոյն, էջ 331):

¹³ Թովմա Մեծոփեցի, *Յիշատակարան*, Թիֆլիս, 1892, էջ 12:

¹⁴ Փրղայեմեան, էջ 196:

- ¹⁵ Լալայան, *Յուզակ*, սիւնակ 436: Ինքը՝ Զաքարիա կաթողիկոսը, դա բացատրում է հետեւեալ կերպ. «Փառչահն, [որ] տեսաւ ասաց՝ երբ դու էնց լաւ մարդ ես՝ էջմիածին [եւ] աջն քեզ մեք էլ լանձն առաք էջմիածնի սիրոյն համար], (Խաչիկեան, *ԺԵ. դարի ...*, մասն երկրորդ, էջ 173):
- ¹⁶ *ԺԵ. դարի...*, մասն երկրորդ, էջ 174:
- ¹⁷ Դաւրիթեցի, էջ 333:
- ¹⁸ Խ. Գ. Լեւոնեան, *Աղթամարայ կաթողիկոսները. սկիզբէն ցվերջ*, *Բիւզանդիոն, օրաթերթ*, Կ. Պոլիս, 1900, 8 Սեպտեմբերի, No. 1195, էջ 1:
- ¹⁹ Օրմանեան, սիւնակ 2163:
- ²⁰ Խաչիկեան, *ԺԵ. դարի...*, մասն երկրորդ, էջ 175:
- ²¹ Դաւրիթեցի, էջ 333:
- ²² Փիրղալեմեան, էջ 216, 217, 219. հմտ. Հ. Ղ. Մ. Ալիշան, *Այրարատ. Բնաշխարհիկ Հայաստանայց, Վենետիկ*, 1890, էջ 198. *Բիւզանդիոն*, 1908, No. 3500 եւլն.:
- ²³ Ալթ մասին մանրամասն տես՝ Ակինեան, *Գաւազանագիրք*, էջ 38-39:
- ²⁴ Փիրղալեմեան, էջ 208:
- ²⁵ Գ. Վ. Սրուանձտեանց, *Թորոս աղբար*, մասն Բ., Կ. Պոլիս, 1884, էջ 447:
- ²⁶ Դաւրիթեցի, էջ 331:
- ²⁷ Ակինեան, *Գաւազանագիրք*, էջ 108:
- ²⁸ Բ. Սարգիսեան, *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի վենետիկ*, հատ. Բ., Վենետիկ, 1924, էջ 419. հմտ.՝ Խաչիկեան, *ԺԵ. դարի...*, մասն երկրորդ, էջ 238-239:
- ²⁹ Սմբատ Սեֆեդիկեանի մասին գոյութիւն ունեցող առանձին թուցիկ ակնարկներն ընդ մասնաւորապէս տես Տոբոնի, «Հայ Թագաւոր մը ԺԵ. դարուն մէջ», *Իրաւունք*, հանդէս, Վառնա, 1911, No. 5. Հ. Ներսէս Վ. Ակինեան, «Գրիգորիա Աթա-մարցի», *Հանդէս ամսօրեայ*, Վիեննա, 1915, թիւ 1-12 (Յունուար- Դեկտեմբեր), սիւնակ 18-64. նոյնի, «Գրիգորիա Ա. կաթողիկոս Աթամարի, կեանքն ու քերթուածները», Վիեննա, 1958. նոյնի, *Գաւազանագիրք*, եւլն.:
- ³⁰ Փիրղալեմեան, էջ 220: ԺԶ. դարի Անանուն ժամանակագիրը թէեւ լիշատակում է 1463ը («ՋԺԲ թուին Զաքարիա կաթողիկոս դեղեցին մեռաւ», տես՝ Մանր ժամանակագրութիւններ, 13-18րդ դդ., հատ. 1, կազմեց՝ Վ. Ա. Յակոբեանը, 1951, Երեւան, էջ 143), սակայն անտարակոյս է, որ դէպքը տեղի է ունեցել 1464ին:
- ³¹ *Բիւզանդիոն*, 1900, No. 1196:
- ³² Ակինեան, *Գաւազանագիրք*, էջ 108:
- ³³ *Գրիգորիա Աղթամարցի, XVIդ.*, ուսումնասիրութիւն, քննական բնագրեր եւ ծանոթագրութիւններ Մալիս Աւգալեբեգեանի, Երեւան, 1963, էջ 16:
- ³⁴ Լալայանց, *Յուզակ*, սիւնակ 428, հմտ.՝ սիւնակ 504:
- ³⁵ Խաչիկեան, *ԺԵ. դարի...*, մասն երկրորդ, էջ 237:
- ³⁶ Նոյն, էջ 249:
- ³⁷ Ակինեան, *Գաւազանագիրք*, էջ 87:
- ³⁸ Յովհաննիսեան, *Դրուագներ*, հ.1, էջ 450:
- ³⁹ Խաչիկեան, *ԺԵ. դարի ...*, մասն երկրորդ, էջ 573:

- ⁴⁰ Լ. Ս. Խաչիկեան, «Հայաստանի քաղաքական վիճակը եւ սոցիալ-տնտեսական լարաբերութիւնները XIV-XV դարերում», Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հատ. 4, Երեւան, 1972, էջ 44:
- ⁴¹ Գ. Ե. Կիրակոսեան, Հայաստանը Լանկեամուրի եւ Թուրքմէն ցեղերի արշաւանքների շրջանում, Երեւան, 1997, էջ 332:
- ⁴² Խաչիկեան, ԺԺ. դարի..., մասն երկրորդ, էջ 249-250:
- ⁴³ Յովհաննիսեան, Դրուագներ, հ. 1, էջ 450:
- ⁴⁴ Վ. Մ. Վարդանեան, Վասպուրականի Արծրունեաց Թագաւորութիւնը 908-1021թթ., Երեւան, 1969, էջ 258. հմմտ.՝ Նորնի «Սեֆեդինեաններ» բառայօդուածը Հայկական Սովետական Հանրագիտարանում (հատ. 10, Երեւան, 1984, էջ 349):
- ⁴⁵ Խաչիկեան, ԺԺ. դարի..., մասն երկրորդ, էջ 309:
- ⁴⁶ Նոյն, էջ 312:
- ⁴⁷ Ալիկեան, «Գրիգորիս Աղթամարցի», սիւնակ 33:

AN ATTEMPT TO
REINSTATE ARMENIAN STATEHOOD IN
THE MID-FIFTEENTH CENTURY
(Summary)

AGHAVNI UTUDJIAN

After the collapse of the Cilician Armenian Kingdom in 1375, the Armenian Church remained the sole major institution with relatively secure administrative authority in the country. In addition to this, many representatives of the Armenian noble families had become clergymen to safeguard their family fortunes.

This empowered the Armenian Church to become the foremost player in the Armenian effort to reinstate the Armenian Kingdom.

The Aghtamar Catholicos, Zakaria III (1434-1464), became the driving force among the Armenian Church leaders who tried to put into effect this far-reaching plan.

His political shrewdness led him to cooperate with the Kara Koyunlu leader, JihanShah (1437-1467). The latter supported Zakaria III in his attempt to attain the Catholicosate of Ejmiatzin in 1460.

On the other hand, Zakaria could not realize his next plan of unifying the Catholicosates of Ejmiatzin, Aghtamar and Sis. Against unsurmountable pressures he was forced to leave Ejmiatzin in disguise in 1461. Yet, in 1464 he was back in Ejmiatzin, only to die when poisoned that same year.

Nevertheless, Catholicos Zakaria III's plan of reinstating the Armenian kingship materialized, even though he couldn't see its realization.

In early 1465, in the church of the Holy Cross, on the island of Aghtamar, Catholicos Stepanos IV (1464-1489) anointed Smbat Sefedinian as king of the Armenians.

Reinstating the Armenian kingship did not mean reinstating Armenian statehood; however, it can be considered as a step in that direction and a reflection of the Armenian nation's desire to reestablish its statehood.